

І.А. Козир, Т.Д. Позивай

ДОСЛІДЖЕННЯ ТОРГОВИЦЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В 2008—2009 рр.

Results of excavations at the settlement and the burial ground of the Golden Horde period near Torhovytsya village in Kirovohrad Oblast are presented; where a large area of the eastern bath-house (hammam) was studied, and for the first time, a manufacturing complex with ceramic nozzles and tandirs was discovered.

У 2008—2009 рр. Торговицька середньовічна експедиція Кіровоградського державного педагогічного університету продовжувала дослідження золотоординської пам'ятки XIV ст. біля с. Торговиця Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. Пам'ятка розташована на правому березі р. Синюха (притока Південного Бугу) та складається із об'єктів цивільного призначення та могильника. У 2008—2009 рр., крім могильника, досліджувалися лазня (розкоп IV) і майстерня (розкоп VIII).

Грунтовий могильник знаходиться на крутому схилі правого берега річки. Всього досліджено 424 поховання, з них у 2008—2009 рр. — 153. Могильник уздовж річки тягнеться смугою завширшки близько 50 м, його південно-західний край знищений великим яром, північно-східний сектор — перерізаний кількома невеликими ярками, що пошкодили значну кількість поховань.

Поховання розміщені досить щільно, іноді перекривають одне одного. Деякі кістяки перекладали, щоб звільнити місце для інших померлих. В окремих місцях чітко простежується розташування поховань рядами. Кістяки розміщені у напрямку південний захід—північний схід, орієнтовані головою на південний захід. Контури і розміри могил не визначаються, оскільки поховання здійснені в шарі намитого з гори чорнозему. Зрідка у похованнях трапляються незначні фрагменти дерева.

Більшість поховань безінвентарні. Як і раніше, найчастішою знахідкою є цвяхи. Нерідко вони знаходилися по периметру поховано-

го. Можливо, в таких випадках цвяхами припинали якийсь покрив. Знайдені також: мідна шпилька у вигляді стрижня з великою кільцевою голівкою; округлі сережки з мідного дроту з петелькою чи без неї; мідні гудзики у формі кульки з петелькою; залізні заклепки від взуття; в одному похованні — дуже кородований залізний замок. Трапились дві монети: срібна (поховання 310) дуже окислена, але можна розібрати арабську в'язь з обох боків, і мідна (поховання 348) із зображенням розетки. У заповненні могильника знайдено ще дві подібні мідні монети, обламаний точильний брусок, глиняне пряслице та фрагменти червоноглиняного і полив'яного посуду. Мідні монети з могильника належать до вже досить численної торговицької серії, що визначаються як наслідування джучидським пулам з квірковою розеткою і легендою «Карбування Сарая-ал-Джедід».

Лазня (розкоп IV) належить до споруд так званого східного типу (*hammam*). Розташована за близько 750 м на північний схід від центру села, з лівого боку від мосту через р. Синюха по трасі Кіровоград—Київ. Лазня була збудована на березі річки, за 41 м по прямій від плеса Синюхи. Добре помітний на поверхні куль-

Рис. 1. Торговиця. Розкоп VIII, тандир

Рис. 2. Торговиця. Розкоп VIII, сфероконуси

турний шар складався з ґрунту, перемішаного з битою цеглою.

У попередні роки розкопано центральну частину споруди, де виявлено систему опалювальних каналів, залишки долівки та, в окремих місцях, внутрішніх стін. Знайдено велику цегляну сферичну піч (діаметр 2,7 м) на кам'яному фундаменті з піддувалом, викладеним із досить масивних кам'яних блоків, та глибокою (2,4 м) передпечною ямою. Піч знаходилась у південно-східному секторі лазні. Розкрита значна ділянка зовнішньої південно-східної цегляної стіни, в яку було вмонтоване кам'яне піддувало печі. З обох боків передпечної ями до стіни примикали невеликі прямокутної форми кам'яні прибудови.

У 2008—2009 рр. розкопки були зосереджені у південно-західному секторі споруди. Вдалося дослідити поздовжню південно-західну стіну завдовжки 16 м, складену з квадратної цегли в три ряди. Ширина стіни 0,7 м, збереглася на висоту 5—11 рядів (0,3—0,7 м). Лазня орієнтована кутами за сторонами світу. Виявлено внутрішні цегляні простінки, які розділяли південно-західний сектор лазні на три приміщення.

Приміщення 1 розміщене у південному куті споруди і примикає до печі. Воно квадратної в плані форми, $3,6 \times 3,6$ м. В окремих місцях добре збереглися залишки підлоги, викладеної зі щільного вапнякового розчину сірого кольору, під якою знаходилась цегляна кладка. Рівень підлоги на 30 см вищий за інші приміщення. У західному кутку зберігся плавний заокруглений перехід від стін до підлоги, оче-

видно, для вільного стоку води. Це приміщення могло слугувати мильнею.

Приміщення 2 (у 2009 р. досліджена його південно-західна частина завдовжки 6,6 м), найвірогідніше, було парильнею. Така ж підлога, як і в приміщенні 1, лежала на плоских кам'яних плитах, що перекривали цегляні та кам'яні стовпчики. Таким чином, гаряче повітря подавалося під підлогою по системі опалювальних каналів. Уступ у зовнішній стіні та цегляний простінок відділяють частину цього приміщення, утворюючи нішу розмірами $2,70 \times 1,35$ м. Тут добре зберігся шар штукатурки на стінах. Між шаром штукатурки та цегляною кладкою зовнішньої стіни розкрито три лінії керамічних труб, розміщені вертикально одна над одною. Вони склалися з окремих секцій завдовжки 38 см та діаметром 8 см. У зовнішню стіну була вертикально вмонтована керамічна вентиляційна труба діаметром 14 см.

Приміщення 3 (у 2009 р. також досліджена лише його південно-західна частина завдовжки 2,9 м) мало систему опалення, аналогічну приміщенню 2. Добре збереглися горизонтальні кам'яні плити, що перекривали паралельні ряди стовпчиків. Очевидно, це теж була парильня.

Культурний шар на розкопі IV був насичений фрагментами посуду (червоно-, сіроглиняного і полив'яного) і труб, зрідка траплялися невиразні уламки залізних та скляних виробів.

Таким чином, розкопками 2008—2009 рр. вперше відкрито цілісну ділянку лазні вздовж південно-західної стіни, що дозволило частково реконструювати її внутрішню конструк-

цію. Подібні споруди належать до типових побутових об'єктів золотоординських міст і мають аналогії на території Молдови та Піволжя.

Майстерня (розкоп VIII) відкрита за 1,2 км у напрямку на північний схід від центру с. Торговиця, з правого боку від мосту через р. Синюха по трасі Кіровоград—Київ. Вона була розташована у верхній частині схилу високого берега річки, на відстані 50 м по прямій від могильника. Загальна площа майстерні понад 100 м², хоча її контури вдалося визначити лише зі східного та північного боків, оскільки західний та південний сектори знищені величезним ярмом. Неглибокий ярок перетинає також південно-західну частину, частково зруйнувавши керамічне горно 3. У цілому поверхня значно пошкоджена невеличкими ярками.

Майстерня, очевидно, була перекрита навісами, оскільки ніяких залишків стін не зафіксовано, крім кількох згорілих дерев'яних стовпчиків та північного кутка майстерні, вирізаного у материковій глині схилу. На площі майстерні, орієнтованої кутами за сторонами світу, досліджено кілька об'єктів: два керамічні горна (1 і 3), велику піч (2), п'ять тандирів, погріб-схованку, склад вогнетривкої глини та ровик для відведення стічних вод.

Для спорудження цих об'єктів було вдало використано рельєф місцевості. Крутий схил берега надав можливості врізати обидва горни у материкову глину так, що лише їхня купольна частина розташовувалась над поверхнею. Челюсті горнів та піддувала тандирів виходили на південний схід у напрямку до обриву яру. Лише челюсті печі 2 були спрямовані у зворотний бік, тобто звернені всередину майстерні. Таке розташування печі дає сподівання, що ярмом зруйнована лише невелика ділянка цього виробничого комплексу.

Горно 1 збереглося майже повністю, крім верхньої купольної частини. Воно двоярусне, загальна глибина 2,2 м. Топка в плані підовальної форми (1,4 × 0,7 м), стінки плавно розширюються догори. На висоті 0,5 м від дна у стінках топки вирубано ступінчастий перехід, який збільшує внутрішній діаметр та надає їй округлішої форми. На цей уступ спиралась аркоподібна конструкція склепіння, що складалося з семи сегментів, виготовлене із вогнетривкої глини з включенням уламків посуду. Такою ж вогнетривкою глиною була обмазана внутрішня поверхня топки. Випнуті челюсті топки викладені з цегли квадратної форми, аналогічної тій, яка використовувалася при будівництві

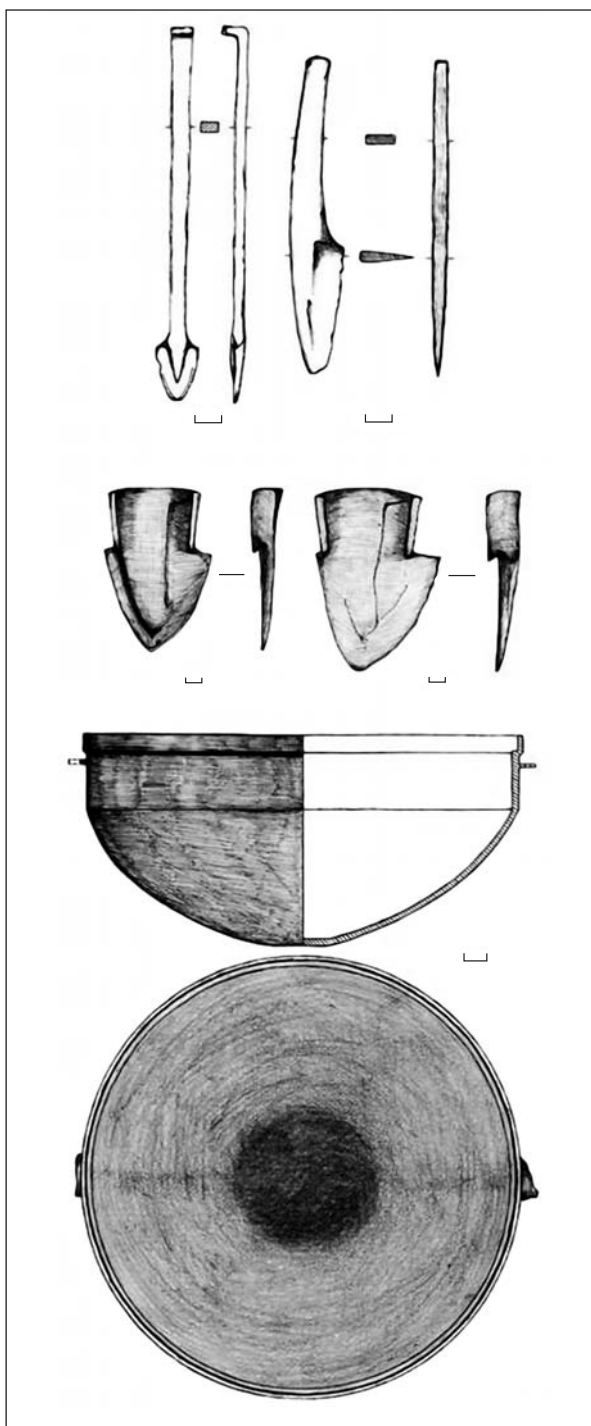

Рис. 3. Торговиця. Розкоп VIII, знахідки

бані. На рівні топочної камери було споруджено передпічну яму підовальної форми.

Випалювальна камера збереглася на висоту 1,0—1,1 м. Її діаметр 1,85—2,00 м. Зсередини вона теж обмазана шаром вогнетривкої глини. На черені зафіксовані продухи, що розміщувались по периметру та в центральній частині, яка здебільшого була зруйнована. Вхідний отвір камери, завширшки 0,5—0,6 м, викладений з цегли. Запаси глини знайдено поруч у

комірчині, яка була врізана у північно-східний куток майстерні.

На південь від горна 1 розчищений лінзовидний у профілі ровик (ширина 0,70 м, глибина 0,65 м у верхній частині та 1,30 м у нижній частині), що простягся на 5,8 м на південь—південний схід до обриву яру. Він поділяв площу майстерні на дві нерівні частини і слугував, очевидно, для відведення води. У східній, більшій, частині знаходились чотири тандири, піч 2 та погріб-схованка, у західній — керамічне горно 3 і тандир 5.

Піч 2 дуже зруйнована, що дозволяє лише частково реконструювати її форму. Вона врізана у материк, який у цій частині складався з жорстви, округлої форми діаметром 1,8—2,0 м. Черинь неправильної овальної форми знаходився на глибині 1,1 м. Передпічна яма підовальної форми (1,7 × 0,9 м) має одну сходинку. В районі челюстів та передпічної ями на поверхні була значна кількість битої цегли, з якої, можна припустити, була збудована верхня частина печі.

Горно 3 розташоване у західній частині розкопу VIII, поряд з обривом великого яру, частково зруйноване меншим ярком, що перетинав площу майстерні із північного заходу на південний схід. Піч однокамерна, округла в плані, куполоподібної форми, була вирізана у щільній материковій глині. Поперечний діаметр горна 1,5 м, стіни збереглися на висоту 0,8—0,9 м. Купольна частина, очевидно, впала всередину горна, оскільки в його заповненні траплялися крупні фрагменти печини. Черинь горна підовальної форми (1,2 × 1,5 м) звужувався донизу. Плоске дно зафіксоване на глибині 1,5 м. Челюсті округлої форми (50 × 56 см) теж були вирізані в материковій глині вище рівня донної частини печі. У задній частині горна розташований димар діаметром 12—14 см. У заповненні горна серед фрагментів печини та уламків кераміки виявлено три червоноглиняні посудини: дві конічні миски на високому піддоні з вертикальним бортиком і глек з широким корпусом та стрічкоподібною ручкою.

Тандири (1—4) розташовані у центральній частині західного сектора майстерні. Мають стандартну циліндричну форму (діаметр 0,5—0,6 м), заглиблені в материкову глину так, що верхній край знаходився на рівні долівки, можливо трохи виступав над нею. Самі тандири виготовлені з широких смуг глини, якими були обліплені

стіни материкової ями, і в нижній частині мали отвори-піддувала, в одному випадку з прилаштованою керамічною трубою, що використовувалась як сопло для нагнітання повітря. *Тандир 3* відрізняється від інших цього типу тим, що в ньому з цегли та печини була споруджена підставка, на якій була вмонтована виготовлена з вогнетривкої глини «чаша» (діаметр 24 см). Поряд з тандиром було скупчення попелу. Тут у значній кількості траплялися шлаки зеленкуватого кольору, фрагменти цегли та посуду.

Тандир 5 (рис. 1) розташовувався у південній частині розкопу VIII. У його заповненні, на рівні дна, в шарі попелу знайдено червоноглиняний сфероконус. Ще дев'ять таких самих і два фрагменти лежали поряд із тандиром на долівці (рис. 2).

Погріб-схованка був споруджений у шарі материкової глини у південній частині майстерні, поряд із ровиком. Мав форму підбою (1,4 × 1,6 м, глибина 1,3 м) та призначався для переховування цінних для власника майстерні речей (рис. 3). У погрібку були складені: два великі залізні казани півсферичної форми з триногою, землеробські знаряддя — два наральники, леміш, лопата, сокира, мотика; інструменти — кайло, долото, свердло; замок, вудила, пряжки від кінської збруї та ін. Також знайдено два цілі червоноглиняні глеки.

По всій площі розкопу VIII у культурному шарі трапилась значна кількість фрагментів червоноглиняного посуду, невиразні фрагменти залізних виробів, цвяхи, п'ять мідних монет (дуже кородовані).

Таким чином, майстерня була досить потужним виробничим комплексом, на незначній площі сконцентрована значна кількість об'єктів для випалювання керамічних виробів та інших потреб. Розташований він був на крайній околиці поселення, фактично, неподалік могильника. Це є ще одним доказом на користь визначення Торговиці як пам'ятки міської культури золотоординського часу, де ремісничі осередки розбудовувались на окраїнах подібних населених пунктів. За керамічними рештками можна встановити, що тут виготовляли червоноглиняну кераміку, прикрашену прокресленим і пролошеним орнаментом, і специфічні керамічні вироби — сфероконуси. Розкопки 2008—2009 рр. дали багатий матеріал для реконструкції ремісничого виробництва на українських землях періоду Золотої Орди.

